

PETRIK BÉLA

*Életmű az idő kapujában*Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*

„A hatodik kötetbe kerülne – Magyar sorskérdések címmel – az egész politikai anyag, köztük az is, amit most nem lehet kiadni. Ez nem is olyan nagy baj, összeállíthatom egy kíséző tanulmánnyal politikai fejlődésem egész történetét, ha nem is adják ki, a kész kötet kopogni fog az ajtón, mint örökbe hagyott követelés.” Németh László 1967-es napló feljegyzéseiben írta ezeket a sorokat.¹ Ahogy Németh László politikai fejlődéstörténetét bemutató tanulmányok és esszék, úgy Szabó Dezső politikai tárgyú írásai is itt kopogtatnak ajtónkon, mint egy örökbe hagyott követelés. Vagy higgyük azt jóhiszeműen – magam hajlanék rá –, hogy van a magyar kultúrának egy olyan „belső szellemi-erkölcsi igénye, ereje”,² amely minduntalan elénk löki ezeket a megkerülhetetlen örökségeket? Mert Szabó Dezső művei a magyar irodalom, szellem- és közgondolkodás történetéből kihagyhatatlannak, ahogy a szerkesztő írja: „...de mindig a dolgok centrumába hatoló gondolatmenete, pamfletjeinek nyelvi tobzódása, a »magyar sorskérdések« fájdalmasan megélt problematikájának ábrázolása miatt tanulmányai ma is valódi szellemi izgalmat kelthetnek. Vagyis nemcsak történeti értékei fontosak, olykor megkerülhetetlenek, hanem igazi irodalmi pillanatokkal is megajándékozhatják olvasójukat.”³ Vagy idézzük Bartók Béla Szabó Dezsőnek, 60. születésnapja alkalmából, 1939-ben írott sorait: „...s a magyarságnak lassú, de biztos, szakadatlan, felemelkedést jelentő élethalál harcát betetőzte Ady s néhány kortársa működése. Ebben a nevelő munkában igen nagy része volt és van Önnek, aki regényeivel, novelláival s rengeteg sok tanulmányával, az egész magyar életre kiterjedő bírálataival több mint 30 éve mutat példát a bátor kiállásra s az öncélú magyarságnak, független nemzeti életnek kiküzdésére, féltékeny megőrzésére. Ez az utóbbi ma élet-halál kérdése ránk!”⁴

Bárhogyan is legyen, ma ismét kezünkben tarthatunk három fejezetre osztva – irodalmi tanulmányiból és politikai publicisztikájából merítve – félezer oldalnyi Szabó Dezső szöveget Gróh Gáspár szerkesztésében. S az is valószínűleg előre elrendelgetett, hogy ezt a kötetet éppen ő válogathatta, szerkeszthette. Hiszen már pályakezdő irodalomtörténészként a kevesek egyikeként szállt ringbe a Nagy Péter-féle, évtizedeken keresztül megkérdőjelezhetetlennek tartott és hitt, a Szabó Dezső-kérdésben még az ötvenes évek végén-hatvanas évek elején a párt jóváhagyásával kialakított irodalmi kánon elbontására indított küzdelemben, amelynek főszereplője az 1986–1987-es *Alföld-vitában* Király István volt. Király a maga sajátos módján – mégiscsak Nagy Péterről, akadémikus- és párttársról volt szó – fogott hozzá a rehabilitációhoz, a halálos ítélet hirdetése közben bőven ecsetelte az elítélt cselekményeit enyhítő körülményeket. Nos, ebben a vitában kapott szerepet egyik hozzászólóként Gróh Gáspár, aki szakítva a korábbi fasiszta és az ellenforradalmi kurzus kiszolgálója megbélyegző értékeléssel, autentikus és önálló, az életmű értékeit is számba vevő összegzésre vállalkozott. Már abból a rövid, de korszakos hozzászólásból sejteni lehetett, ennek a kapcsolatnak ott és úgy nem lesz vége.

Visszatérve írásom elején idézett naplórészlethez, Németh László annyiban bizonyosan szerencsésebb volt Szabó Dezsőnél, hogy ő még maga állíthatta össze politikai fejlődéstörténete gyűjteményét, s e kötetet – bár éppen három évtizedig nem jelenhetett meg – még

[*Műhely*]

maga szerkeszthette, gondolhatta. Szabó Dezsőnek e nyugodt, kérielt szerkesztői munka nem adatott meg, írásai, ahogy a kötet szerkesztője is írja utószavában, az előadások spontaneitását viselik magukon, a gyors, mindennapos íráskényszerben született első közlések „hevenyészetségét”. Ez alól talán csak *Az egész látóhatár* jelenthetett kivételt, illetőleg a kilencvenes évek elején a Püski Kiadónál újra megjelentetett gyűjtemény. Így ez a kötet sok írás esetében szinte az első, amely kísérletet tesz egy a korábbiaknál lényegesen gondozottabb szöveg közlésére, bár kritikai kiadásnak feltűnni még maga sem kíván.

Valószínűleg mindannyian más és másféle kötetet állítottunk volna össze, magam bizonyosan. De azt is be kell látnunk, hogy Gróh Gáspárnak igaza van a szerkesztési elv meghatározásakor, hiszen Szabó Dezső ügyét az alapoknál kell kezdenünk, s a kötetbe beavogatott valamennyi írás valóban az életmű fundamentumában foglal helyet. Jól tükrözi az írások értékének konstans jellegét, hogy a közel húsz évvel ezelőtti, még a Nagy Péter által összeavogatott gyűjteményes kötetből tucatnyi ebben a kötetben is helyet kapott.

A válogatás gróf Tisza Istvánhoz szóló válasszal kezdődik, ahogyan tulajdonképpen az egész Szabó Dezső-i életmű alfájának is tekinthető ez az írás. Egy vidéki tanár bátor kiállása a nagyhatalmú, egyéni egzisztenciáját is végtelenen meghatározni képes közéleti szereplővel és a hatalom birtokosával szemben. A nyílt levél, mely a székelyudvarhelyi tanárság tiltakozó mozgalmának kiáltványára született, Tisza István válaszára adott felelet, amely a *Nyugatban* jelent meg 1911-ben. Szabó Dezső ekkor szerzett magának széles körű ismertséget, és lépett ki a helyi tanárságból az országos porondra. A válogatás így nem is kezdődhetett mással, hiszen már ebben ott található az életmű állandósuló mozgatórugója, a kíméletlen erkölcsi bátorsággal párosuló igazmondás, amely szinte mindig szembe vezeti őt az éppen uralkodó áramlatokkal, a politikai és gazdasági hatalmasságokkal. Idézzünk egy véleményt, hogy szemléltethessük egy új generáció nyitányaként hangzó, újszerű, reveláló és megrendítő hatását: „Kávéházaí kezdő irodalmár voltam – írta Kassák Lajos –, faltam a kezem ügyébe kerülő betűhalmazt, és eközben akadtam rá Szabó Dezső Tisza Istvánról írott cikkére. Szinte megdöbbentő volt a hatása. Mint a világhosszág forrása világított elem, mint megtermékenyítő erő, megtermékenyítette erőimet. Bátor és öntudatos hang volt ez a fiatal tanártól a magyar pusztaságban. Olyan élménnyé vált ez a cikk, mint jóval később Walt Whitman versei.”⁵

Ez a felütés két irányban is elvezet bennünket. Egyfelől rámutathatunk arra, hogy 1916-ig a *Nyugat* című folyóirat egyik legtöbbet foglalkoztatott szerzője, fél évtized alatt 82 alkalommal szerepelt a lapban, esszékkel, tanulmányokkal, novellákkal. A kötet első fejezete, *Az irodalom mint társadalmi funkció* című ebből a folyamból közöl nyolc jelentős, programadó írást. A fejezetet csak két másutt megjelent tanulmány egészíti ki, a *Huszadik Században* éppen a szakítást hozó *Az idealizmus csődje* és a *Nyugattal* való szakítást követően, 1919-ben megjelent könyvnyi terjedelmű, *A forradalmas Ady* című. A kötet a magyar irodalmi témájú műveiből válogat, az Adyról, Berzsenyiről, Eötvösről és Petőfiről írt esszéiből, s nyilván terjedelmi okok miatt nem tér ki az életmű e szakaszának más fejezeteire, például a francia irodalom klasszikusairól, illetve legújabb fejezeteiről, így a futurizmusról szóló tanulmányaira.

A magyar irodalom környékén bolyongó tanulmányai gyökeresen új megközelítést, szemléletet hoztak, az értékelések teljesen új hangját, mint például az Adyról szóló tanulmány – akit mindvégig feltétel nélkül tisztelt és elfogadott – vagy a Berzsenyi életmű fantasztikus elemzése. De ha csak ennyit jelentettek volna ezek az esszék, bizonyosan nem kerülnek be sem a *Nyugatba*, sem ebbe a válogatásba. Mindkét portréban ugyanis azt kereste, mit jelentenek ezek a személyek és életművek magyarság életében és fejlődésében. S ahogy Adynál is megállapította, hogy a modern hang mellett, amelyet rokonnak tarthat-

tak akár Baudlaire költészetével is, versművészete az ősi magyarságba való visszahajlás kitűnő példázata, ahogyan írta: „Ő jelenleg az új generáció leghatalmasabb nevelője, egy magyarabb magyarság, egészségesebb morál, életebb élet felé.”⁶ Berzsenyi hatása pedig mellőzhetetlen: „A munka, amit véghez vitt, így is óriási, s a magyar irodalom terén a legnagyobb erőfeszítést jelenti. Ő még semmit sem talált: s utána már Vörösmarty sem volt képtelenség.”⁷ S ugyanez az értékelmútatás folytatódik *A falu jegyzőjében* (a tanulmány párja a *Huszedik Században* megjelent előadása, amelyben elsőként mutatta be Eötvös szerepét a forradalom eszmei előkészítésében) és a *Petőfi művészi fejlődésében* is. Túl azon, hogy Eötvös regényét széles világirodalmi kitekintéssel párhuzamba állította az angol regényírás klasszikusaival, rámutatott arra is, hogy a regény kapocs a XVIII. századi erkölcsi irányú költészete és a XIX. század lázadó, demokratikus romanticizmusa között. Ugyanakkor ha megírják a magyar irodalmi realizmus történetét, ez a regény lesz az első nagy stáció, írta. „Ezért a szimpatikus képzeletért, mely a művészetet egy magasabb szociális létté teszi, példa és áldás ez a regény a magyar életben.”⁸ Az Eötvös-tanulmányban számolt le a l’art pour l’art elméletével is, amelynek természetesen megvannak a maga feladatai az irodalmi életben, de az csak másodlagos jelentőségű. Hitet tett a cselekvő irodalom eszméje mellett: „Minden népnek életbe vágó szüksége van arra, hogy irodalmában meglegyen küzdelmeinek, problémáinak folytonossága. Ez hiányzik még nálunk. A magyar irodalomra nagy szociális feladatok várnak.”⁹ Ezzel a nézetével – az irodalom társadalmi és szociális szerepéről vallott eszméivel – a *Nyugat* táborán belül sajátos szintet képviselt, amely előrevetítette a későbbi szakítást is. E konkrét, szerzői életműveket feldolgozó írások mellett szinte folytatásként közli a kötet *Az irodalom mint társadalmi funkció* című összegző, elméleti írását, amely a Társadalomtudományi Társaság kérdéseire adott válaszokat fogta össze.

A Tisza Istvánnak írott levél másfelől elvezet azon írásainak sorához, amelyekben a magyar miniszterelnökökkel foglalkozott: Tisza Istvántól kezdve Bethlen Istvánon, Gömbös Gyulán, Darányi Kálmánon, Imrédy Bélán, Teleki Pálon át Szálasi Ferencig. Ezek az írások átfogják Szabó Dezső írói működésének három évtizedét, az első világháború előtti időktől az utolsóig, az 1941-ben születettig. A kötetben a már említett Tisza Istvánhoz intézett nyílt levele mellett e sorozatból a Darányi Kálmánhoz és *A végzet ellen, Hungarizmus és halál* című, Szálasi Ferenchez írott kap helyet. Darányi győri beszédére válaszként közzétett, négy nappal az Anschlusst követően, március 15-ére, a magyar szabadság és függetlenség napjára keltezett írásában az egyre terjeszkedő német hódítás s a készülő, a sajtószabadságot beszorítani szándékozó törvény ellen emelte fel szavát. Ennek szinte szerves folytatása az alig három-négy hónappal később született esszé, amely a német hódítást kísérő magyarországi nyilas mozgalom, az „ötödik hadoszlop” kritikáját adta. Nyilván a terjedelem szabta korlátok miatt nem kerülhettek a kötetbe e sor további darabjai, mégis sajnálhatjuk, hogy az Imrédy Bélához szólót – jegyezzük meg, hogy a *Magyar Élet* folyóirat számát éppen e Szabó Dezső cikk miatt kobozták el – vagy éppen Teleki Pálhoz írottakat nem olvashattuk újra.

A közöltekből is világosan rajzolódik ki azonban Szabó Dezső gondolkodását a húszas évek végétől meghatározó eszmék lényege. Elsőként említhetjük az antiszemita kampányokat nyíltan bíráló, a jobboldali körök fajüldöző politikája ellen tiltakozó írásait,¹⁰ melyekben elhatárolta magát a fasizmus zsidóüldözésétől, és elsőik között mozgósított a nyilasmozgalomnak a faj fogalmát felhasználó demagógiája ellen: „Lehetetlen, hogy egy egészséges modern Államban akár a *fajiság*, akár az osztályokhoz tartozás szempontjából különböző rendű polgárok legyenek, akik számára már a születés az érvényesülés több vagy kevesebb feltételét jelenti áthághatatlan paranccsal. Lehetetlen, hogy az Állam polgá-

[*Műhely*]

rainak bizonyos rétegét, bármilyen szempontból, külön részlet-intézkedéssel elkerteljük a polgárság egyetemétől, s neki több vagy kevesebb feltételét adjuk.”¹¹

A második vezérlő elve a kelet-európai népek összefogásának gondolata volt, mely a két fenyegető – a német és az orosz – birodalom között jelenthetett volna védő egységet. Kelet-Európa koncepcióját ez az összefogás igénye sürgette, mely biztosította volna a közös katonai védelmet, a közös külpolitika kialakítását, a gazdasági függetlenséget és a kulturális-szellemi együttműködést. Nem kívánta volna azonban ezen államok függetlenségének feladását, s legfőképpen nem kívánta a magyarságot ebben az egységben valamiféle egyeduralkodói pozícióba ültetni. Ezzel az elképzeléssel függött össze szorosan a harmadik vezérlő elve is, a németellenesség, hiszen az előbb vázolt tervét is a Német Birodalom terjeszkedésétől való félelme motiválta: „ez volna az egyetlen hatalmas védelem a megemészto germán imperializmus ellen”.¹² Ezért ellenezte az újraegyesülés gondolatát Ausztriával, mely csak azt eredményezné, hogy a „feléje rohanó ausztriai németiséggel együtt Németország a történelem legelső alkalmas zökkenésében magába nyelne a magyarságot, Magyarországot is”.¹³

Itt vannak a kötetben, még ha részletek formájában is a negyvenes évek elejének nagy tanulmányai, a Móricz Zsigmond által is minden magyar figyelmébe ajánlott *A bányá mélye felé, az Elkergetett istenek* vagy éppen az Erdély visszacsatolása alkalmából született, *Erdély visszatérése* címűek, amelyek nem a napi aktualitásokra, eseményekre reagáltak, hanem a magyarság előtt álló zivataros időkre is figyelemmel, a mélyebb és általánosabb problémákkal kívántak szembenézni. Erdély visszacsatolásakor sem a kitörő lelkesedés hangján szólt, bár szülőföldjének visszatérése nyilván őt is reményekkel töltötte el, de első nagy tanulmányában mégis az országegyesítés nehéz napi munkájával szembesítette olvasóit: „Ez a feladat: megépíteni Magyarországot, a Magyar Nemzet teljes egységét. Úgy: hogy ellenálljon a mai idők száguldó viharainak, s biztosítsa minden magyar honpolgár számára messzi időkre egy egységes arcú, egylekű, közös érdekű és közös védetségű történelmi műhely minden előnyét. A világtörténelmi ijesztések, a végzetes akadályok és kiszámíthatatlan holnapok előtt óriási feladat vár az ország minden egyes polgárára.”¹⁴ S ezen írásokra oly jellemző a világháború sodrában az az aggodalom, amely oly ritka hang, s amely minden gondolatának mozgatórugója volt: „...minden magyar felelős minden magyarért...”¹⁵

A kötet tartalmaz néhányat a mindig nagy sajtóvisszhangot kiváltó, kíméletlen támadások sorából is, így a Tamási Áronnal, Babits Mihállyal vagy éppen Eötvös kollégista társával, barátjával, Szekfű Gyulával szembeni írásait. Ezen tanulmányok közös jellemzője a remek és pontos megfigyelések egész sora, szenvedélyes hangjuk, s az, hogy sosem kizárólagosan és főleg nem elsődlegesen a támadott személyek ellen szóltak, ők csak példázatai annak az általánosabbnak vélt jelenségnek, amelyet Szabó Dezső kritikával kívánt illetni. Egy interjúban Tamási Áron esetében ezt meg is vallotta, nem Tamásit akarta „agyonvágni” a *Szűzmáriás királyfi* című regénye kapcsán¹⁶ – jegyezzük meg Tamási sem maradt adósa¹⁷ –, a népieskedő, valós és organikus értékeket felmutatni nem tudó „táj-lélek” irodalommal szemben emelte fel hangját. Tamási is sejtette a támadás valós irányát, hiszen éppen ő volt az, aki a heves polémia ellenére a háborút követő legelső emlékestén az ünnepi beszédet tartotta,¹⁸ felülemelkedett ezen a látszólag nem felhőtlen viszonyon, egyértelműen és határozottan állást foglalt az életmű vállalhatósága, eszméi mellett: „Bátorság, emberség, remény. Ezt a három szót hoztam ki a kertből, melyet Szabó Dezső, mint rengeteg nemzeti vagyont, reánk hagyott.”¹⁹ Ugyanez mondható el a Babits tanulmány kapcsán is, amelyben látszólag a *Halálfi* című regényt illetve gyilkos bírálattal, de végső soron az irodalmi közélet szektásodása, a szekértáborok szorosra zártsága ellen kelt ki, amely jelenségben a sajtószabadság gátját, a valós és igaz kritikai hang, a „becsületes szellemi harcnak legelemibb feltételeinek”²⁰ hiányát vélte felfedezni. S bárhogy minősítsük ezeket a kritikáit, vélekedjünk esetlegesen egészen ellentétesen Babits vagy éppen Tamási re-

gényéről, a felvetett jelenségek kipellengérezésével mindenképpen egyet kell értsünk. Szekfű Gyulát támadó írása pedig azon nagy németellenes és nyilasellenes írások sorába tartozik, amelyekről korábban már szót ejtettünk, s amelyek Szabó Dezső harmincas évekbeli munkásságát olyannyira jellemezték. S Szekfűt képes akkor is támadni a középosztály német származású elemeinek méltányolható németbarátságáért, amikor pedig Szekfű politikai állásfoglalásaiban éppen a legközelebb jutott a Szabó Dezsőhöz talán legközelebb álló harmadik utas népiekhez.²¹

A válogatás korrekt és megbízható képet ad Szabó Dezső munkásságáról, sokak számára hozhatja el az újra felfedezés örömét és ízét. S reménykedhetünk, hogy Gróh Gáspár ezzel a gyűjteménnyel híven szolgálta vagy más olvasatban lehet, hogy éppen beteljesítette Szabó Dezső hetven esztendővel ezelőtt papírra vetett óhaját: „Momentumot állítottam az idő kapujába, és a jövő felé haladó magyar ki nem kerülheti azt.”²²

(*Válogatta Gróh Gáspár. Budapest, 2007, Kortárs Könyvkiadó. – Magyar remekírók sorozat.*)

J E G Y Z E T E K

- 1 Németh László: *Napló*. 2006, Tiszatáj Könyvek, 398.
- 2 Görömbei András találó definíciója – G. A.: *Azonosság tudat, nemzet, irodalom – A Németh László-recepció tanulmányai*. 2008, Nap Kiadó, 224.
- 3 Gróh Gáspár utószó. 588.
- 4 MTA Kézirattára – először Budai Balogh Sándor tette közzé a *Confessio* 1981/1. számában.
- 5 Kassák Lajos: A Szabó Dezső-ügy és egyebek. *Századunk*, 1930, 3, 151–157. Idézi Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. München, 1969, Auróra Könyvek, 241.
- 6 22.
- 7 Uo. 31.
- 8 40.
- 9 42.
- 10 L. erről Szabó Dezső: A jóhiszemű káoszhoz. *Füzetek*, 32. szám. *Az antijudaizmus bírálata, A végzet ellen (Hungarizmus és halál)*. 40–41. szám. *Tántorgó lelkek*. 43. szám. A kérdésről lásd Szócs Zoltán: *Antiszemita-Filoszemia* c. tanulmányát. 1989, Soproni Egyetem.
- 11 Szabó Dezső: *Végzet ellen (Hungarizmus és halál) – Az egész látóhatár*: II. köt. 289.
- 12 Szabó Dezső: *Az Anschluss – Az egész látóhatár*: III. köt. 307.
- 13 Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában – Kelet-Európa*. 354.
- 14 Szabó Dezső: *Erdély alkalmából*. 499.
- 15 Szabó Dezső: *A bánya mélye felé*. 481.
- 16 Szabó Dezső: *Tavaszi levelek: Sületlenség: Tamási Áron könyve (Szűzmáriás királyfi)*. *Előrs*, 1928. szeptember 2., 7.
- 17 Lásd Tamási Áron: Szabó Dezső. *Brassói Lapok*, 1933. december 3.
- 18 Lásd erről Kis Újság: Szabó Dezső emlékest. 1945. április 20., 6.
- 19 Tamási Áron: *Igék a zászlón – Beszéd Szabó Dezső első emlékünnepeén*. *Szabad Szó*, 1945. ápr. 22., megjelent még (idézetek innen): T. Á.: *Jégtörő gondolatok*. Budapest, 1982, Szépirodalmi Könyvkiadó, II, 245–246.
- 20 Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban*. 308.
- 21 Szekfű Gyula *A magam és mások nevében* című írásában 1937 végén kiállt a perbe fogott népi írók, így Féja Géza és Kovács Imre mellett, mondván, hogy a perbe fogott nézetek miatt akár ő is a bíróság előtt állhatna. Lásd erről Gergely András: *Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” irónemzedéke – Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. 2007, Argumentum Kiadó–Eötvös József Kollégium.
- 22 Szabó Dezső: *Előszó – Az egész látóhatár*. É. n., Magyar Élet Kiadása, 5.